

Vrouw Taal en Liturgie

Esther A. de Boer, Denise J.J. Dijk,
Tytsje Hibma, Mechteld M. Jansen

NARRATIO

Vrouw Taal en Liturgie

**Esther A. de Boer, Denise J.J. Dijk,
Tytsje Hibma, Mechteld M. Jansen**

NARRATIO

Het initiatief tot deze publikatie is genomen door de
Adviescommissie Emancipatie van het Deptutaatschap
Gemeenteopbouw van de Gereformeerde kerken in
Nederland.

CIP-gegevens: Koninklijke Bibliotheek, Den Haag
trefwoord: liturgie, vrouw.
Esther A. Boer, Denise J.J. Dijk

ISBN 90 5263 0682

1^e druk ©1991

2^e herziene druk 1993

theologische uitgeverij *NARRATIO*

Postbus 1006, 4200 CA Gorinchem tel. 01830-28188

Niets uit deze uitgave mag verveelvuldigd en/of openbaar
gemaakt worden door middel van druk, fotokopie, microfilm of
op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande
toestemming van de uitgever.

drukwerk: Haveka, Alblasterdam

afwerking: Boekbinderij van Strien, Dordrecht

distributie in België: Liprobo, Mechelen

Inhoud

Ten geleide	4
Inleiding	7
Bedoeling en opzet	9
1. Taal volgt veranderingen	12
Veranderingen in de samenleving	14
Veranderingen in de kerken in de liturgie	17
Veranderingen in de taalbeleving	18
2. Taal kan beperken en bevrijden	23
Beperkende taal	25
a. Dagelijks taalgebruik	26
b. Liturgisch taalgebruik	27
c. Spreken over God	28
Bevrijdende taal	31
a. Spreken over God	31
b. Spreken over mensen	32
c. Problemen	33
Als we het nu eens zo deden...	
<i>Liturgie</i>	34
3. Zo zou het kunnen	56
Wat is er veranderd	56
Grenzen	57
a. Gemeenschap	58
b. Traditie	60
4. De Bijbel in de liturgie	61
Schriftlezingen	61
Bijbelvertalingen	64
Een preekschets maken	67
Bijbels spreken over God	72
Literatuur en Adressen	76
Personalia	79

Ten geleide

Gedurende de laatste twintig jaar is de positie van veel vrouwen in de Nederlandse samenleving en in een aantal Nederlandse kerken aanzienlijk versterkt, vooral door acties die vrouwen ondernomen hebben.

Op haar herhaald aandringen gingen de kerken zich bezighouden met aanbevelingen en suggesties van vrouwen op verschillende terreinen van het kerkelijk leven. We denken aan vrouwenpastoraat, het gezag van de bijbel in relatie tot de ervaringen van vrouwen, godsdienst en incest, seksueel geweld, en armoede van vrouwen, en niet in de laatste plaats aan het taalgebruik in de kerken en in de eredienst. Het boekje *Vrouw, Taal en Liturgie* heeft betrekking op het laatstgenoemde terrein, De adviescommissie Emancipatie van het Deputaatschap Gemeenteopbouw van de Gereformeerde Kerken in Nederland heeft het initiatief tot deze publikatie genomen.

De laatste decennia is duidelijk geworden dat het een groeiend aantal vrouwen moeilijk valt de eredienst, de viering mee te beleven. Het vrijwel exclusief mannelijke taalgebruik en de overheersend mannelijke belevingswereld, die tot uitdrukking komen in de taal en de vormgeving van de liturgie zijn daar debet aan. Veel vrouwen voelen zich buitengesloten. Ze ervaren de liturgie als 'zingen voor de Heer in een vreemd land', als knechtend. De eredienst van de christelijke gemeente of parochie zou erop gericht moeten zijn alle mensen uit te leiden, te bevrijden en gebrokenen op te richten.

Sinds de jaren '70 worden, verspreid door het land, door vrouwen geleide diensten gehouden, waarin men zoekt naar nieuwe vormen van eredienst en viering, die ingaan op en rechtdoen aan de aanwezigheid van en de levens van vrouwen. Zo zijn er op plaatselijk vlak draaiboeken gemaakt ter ondersteuning en bevordering van de gewenste liturgische praktijk. Men suggereert herformuleringen van liturgische onderdelen. Nieuwe-, gedichten- en gebedenbundels zijn gemaakt. Veel daarvan is toegankelijk via publikaties. Veel ligt

opgeslagen in het informatiecentrum Vrouwen en Liturgie te Vught.

Over inclusief taalgebruik in de kerken zijn de laatste tijd een aantal publikaties verschenen. *Dochters en Zonen van God. Inclusief taalgebruik in de kerken* werd door |Paula van Cuilenburg, Jeanette Deenik-Moolhuizen en Paul Oskamp geschreven voor gebruik in gesprekskringen. Corrie Jacobs geeft in *Taal...Taal? Doet het ertoe?* uitdagende aanbevelingen voor de plaatselijke en landelijke liturgische praktijk. *Een vrouwvriendelijke liturgie in de Rooms-Katholieke Kerk* is een adviesrapport aan de Nederlandse bisschoppen. Hierin wordt niet alleen aandacht besteed aan liturgische taal maar ook aan symbolen en aan de rolverdeling tussen degenen die voorgaan in de liturgie in de Rooms-Katholieke Kerk. Voorts bevat het rapport een groot aantal aanbevelingen aan de Nederlandse bisschoppenconferentie.

Vrouw, Taal en Liturgie richt de aandacht vooral op de taal van de protestantse liturgie maar geeft ook suggesties voor andere christelijke liturgieën. Het boekje legt de nadruk op taal als communicatievoertuig van het Woord voor vrouwen en mannen in een veranderde leefwereld. Het sluit nauw aan bij de protestantse liturgische praktijk, en met name bij de orde van dienst in de Gereformeerde Kerken van Nederland en in de Nederlandse Hervormde Kerk iedere zondag gebruikt wordt. Het doet aanbevelingen en geeft aan hoe het anders zou kunnen. Het legt theologische verantwoording af van deze aanbevelingen en suggesties. De voorgestelde alternatieve formuleringen hebben betrekking op enkele vaste onderdelen van de liturgie, op votum, groet en zegenbede en op wisselende onderdelen als schriftlezing en liederen. Tevens zijn suggesties opgenomen voor het maken van een preekschets, het kiezen van een bijbelvertaling en het spreken tot en over God.

Deze suggesties- geïllustreerd aan een volledig uitgewerkte eredienst voor de zondagmorgen- en de bibliografische verwijzingen maken dit boekje geschikt voor gebruik door

voorgangsters, voorgangers en leden van liturgievoorbereidingsgroepen.

Vrouw, Taal en liturgie geeft een helder inzicht in het 'waarom?' van veranderingen in de taal, en aan de inperkende en bevrijdende functie die – liturgische – taal kan hebben.

Het boekje is bedoeld als aanzet voor gesprek over taal, en taalgebruik in de liturgie.

Het is noodzakelijk dat het gesprek over deze thematiek goed op gang komt in diverse kerkelijke verbanden.

Ds Jeannette M. Deenik-Moolhuizen,

staffunctionaris Vrouw en Kerk bij het Centrum voor educatie van de Nederlandse Hervormde Kerk.

Ir W.H. Douma,

Voorzitter van het Deputaatschap Gemeenteopbouw van Gereformeerde Kerken in Nederland.

Prof. dr D.C. Mulder,

(Mede)voorzitter van de Stuurgroep Oecumenische Decennium Kerken Solitair met Vrouwen. Voorzitter van de Raad van Kerken in Nederland.

Ds J.H. Uytendogaardt,

Secretaris van het Samenwerkingsorgaan voor de Eredienst.

Drs Diana Vernooij,

Studiesecretaris Vrouw & Kerk, Katholieke raad voor Kerk en Samenleving.

Ds W.R. van der Zee,

Secretaris van de Raad van Kerken in Nederland.

Inleiding

Woorden hebben kracht. Ze kunnen je maken en breken. Breken? Niet letterlijk, maar toch. Door het gebruik van woorden kun je een ander onbedoeld buitensluiten.

Welk beeld krijgt u wanneer voorgangers bidden voor *onze* gezinnen? Wanneer ze de preek beginnen met: “wij zijn *allen* terug van vakantie”? Op zichzelf stonden en vrouwen of mannen die het geld niet hebben om met vakantie te gaan, bijvoorbeeld mensen met een uitkering worden buitenstaanders, of anders en vaak minder dan het ‘gewone’ gemeentelid: In de visie van de voorganger bestaan ze niet.

Onder protestanten meer dan onder katholieken staat het Woord in de eredienst centraal. We geloven dat dit Woord mensen uitleidt en bevrijdt, gebrokenen opricht. Van woorden die christenen gebruiken om te zingen, te bidden en te preken mag je verwachten dat daarin het bevrijdende en troostende van het geloof doorklinkt: woorden die mensen tot mensen maken.

Taal die mensen buitensluit komt niet overeen met wat liturgie bedoelt te zijn. Liturgie omschrijven we als het bevrijdingswerk van God, waarin mensen met huid en haar betrokken zijn. God neemt het initiatief daartoe. God roept ons waar wij niet geroepen wens te worden. Voor Gods aangezicht komen wij bijeen om te horen dat de aarde bedoeld is als een plek om samen te leven. We worden aangemoedigd mee te werken tot bevrijding van mens en wereld. In de liturgie lopen we als het ware vooruit op het land van belofte, of anders gezegd, op het koninkrijk God. In de liturgie gaat het niet om de expressie en viering van de aanwezigheid van God in de wereld maar ook om onze behoefte aan heil en om overstijging van het beperkt persoonlijke. Onder andere in zondagse bijeenkomsten brengen we het handelen van God en het handelen van mensen met elkaar in verband en confronteren we beide handelwijzen met elkaar. Van het koninkrijk van God mogen

we zeggen dat het soms nu al onder ons aanwezig is. Op de weg van God zal het gebeuren dat vrede en gerechtigheid elkaar kussen, een kus die niet enkel voor bruidegom en bruid is weggelegd (vgl *Liedboek voor de kerken*, lied 199 vers 1).

Als we zeggen te geloven in het koninkrijk God, wat bedoelen we dan konkreet? We gebruiken aarzelend grote woorden als 'verwerkelijking' en 'volwaardig mens-zijn.' We willen daarmee zeggen dat alle mensen: vrouwen en mannen, meisjes en jongens, van welke huidkleur, of seksuele voorkeur dan ook God welgevallig zijn en voor God en mensen fundamenteel gelijk. Het koninkrijk present stellen betekent onder andere dat we een taal gebruiken die alle mensen en dus ook vrouwen laat ervaren dat dat koninkrijk in haar leven werkelijkheid worden kan; een bevrijdende ervaring waardoor ze naar lichaam, ziel, verstand en geest geheelde mensen worden.

We geloven dat het in het rijk van God gaat om het doen van liefderijke gerechtigheid. We verwachten dat ongelijke machtsverhoudingen geen recht van bestaan hebben, en dat aan de minsten wordt recht gedaan. Onze taal zat dit geloof en deze geloofshouding uitdrukken. We willen er voor zorg dragen dat ons taalgebruik het geloof in de gelijkwaardigheid van vrouwen en mannen, en ons verstaan van het evangelie weergeeft.

In de eredienst valt iets te vieren: de aanwezigheid van God bij ons. De woorden die we dan in de mond nemen zullen we op een goudschaal wegen. Onze woorden roepen beelden op. Met behulp van die beelden en woorden scheppen we ruimte, waarin we ons verbeelden hoe het is, zal zijn om bij God te horen. Door ons taalgebruik willen we onze verbeelding in beweging brengen: voorbij inperkende, denigrerende stereotypen naar nog onbekende beelden en vergezichten. Als liturgie verwijst naar een nog onvoltooide, open toekomst van God met ons, dan kunnen we ook openheid betrachten in de beelden die we gebruiken om de aanwezigheid van God onder ons aan te duiden.

Liturgievieren veronderstelt ook dat mensen, vrouwen en mannen, iets te delen hebben. Buitensluitende taal verhindert de communicatie. In die exclusieve taal zijn vrouwen afwezig of aanwezig in stereotype rollen. Met behulp van inclusieve liturgische taal zullen vrouwen en mannen als volwaardige, geliefde mensen van God ter sprake worden gebracht, opdat beiden in hun leefwereld begrijpen en ervaren wat heil betekenen kan. Wanneer het woord van God overeenkomt als bevrijdend, vrouwen en mannen oprichtend in een taal die beiden seksen aanspreekt, zal de liturgie en zullen zichzelf erdoor verrijkt worden.

Bedoeling en opzet

In dit boekje pleiten we voor een inclusief taalgebruik in iedere – zondagse – eredienst. Inclusief taalgebruik is het tegenovergestelde van exclusief taalgebruik. We willen bevorderen dat ieder taal gebruikt, die personen of groepen niet buitensluit op grond van huidkleur, sekse, ras of handicap. Mèt dat taalgebruik erkennen we dat alle mensen waardevol zijn in de ogen van God. De taal die we gebruiken moet deze visie weergeven.

Dit boekje is geschreven vanuit de overtuiging dat vele vrouwen terecht vragen om een – liturgische – taal die haar in de ruimte zet. Het is door een groep vrouwen geschreven. Het is het resultaat van twee jaar denken en schrijven. Enkelen van ons hebben de eindversie geschreven.

De bedoeling van het boekje is een handreiking te bieden aan die kerkelijke gemeenten die zich willen oefenen in het gebruik van inclusieve taal in de eredienst.

Het verlangen naar taal die vrouwen aanspreekt en betekenisvol is voor haar leven ging gelijk op met de veranderingen in de visie op de verhouding tussen mannen en vrouwen, in de positie van vrouwen die zich de laatste twintig jaar ook in de Nederlandse samenleving hebben voorgedaan. In het eerste hoofdstuk worden de belangrijkste veranderingen

in samenleving, kerk, liturgie en taalbeleving op een rij gezet. Taal, beweren we, gaat mee met die veranderingen.

In het tweede hoofdstuk besteden we aandacht aan de inperkende en bevrijdende functie van taal. Taal kan ons het zicht op onszelf verhinderen en daarmee de beleving van de werkelijkheid en het ontwikkelen van een vermoeden van wie we kunnen zijn belemmeren. Met behulp van taal kunnen vrouwen aan de ene kant ingeperkt, onzichtbaar gemaakt worden.

Aan de andere kant kan taal ook een bevrijdend beeld van ons, onze relatie tot God en met de anderen creëren. We geven een aantal voorbeelden van alledaagse en liturgische taal die vrouwen inperkt en doet suggesties voor inclusief taalgebruik.

In het midden van het boekje vindt u een liturgie voor een zondagse eredienst. De liturgie sluit aan bij de orde van dienst die in de gereformeerde kerken en in de hervormde kerk iedere zondag gebruikt wordt.

De veranderingen die we in deze liturgie hebben aangebracht worden aan de orde gesteld in hoofdstuk drie. Daar vertellen we wat we veranderd hebben, op welke wijze en waarom.

In hoofdstuk vier geven we bijbels theologisch verantwoorde suggesties voor diegenen die zelf aan de slag willen gaan. De suggesties hebben betrekking op de keuze van de bijbellezingen, op de bijbelvertaling, het maken van een preekschets en het bijbels spreken over en tot God.

Tenslotte hebben we in een bijlage een literatuurlijst verzameld voor diegenen onder u die verder willen studeren. We verwijzen daarin ook naar verzamelingen van vrouwen inkluderende liederen, gebeden en andere onderdelen van de liturgie.

We wensen degenen die met de suggesties aan de slag willen veel plezier en succes toe.

Zou het niet mooi zijn wanneer vrouwen zichzelf in gelovige verantwoordingen zullen herkennen? Dat lijkt ons een verrijking van de gelovige belevingswereld van vrouwen en mannen, meisjes en jongens.

Amersfoort, 8 maart 1993

Esther A. de Boer

Denise J.J. Dijk

Tytsje Hibma

Mechteld M. Jansen

1. Taal volgt veranderingen

Met behulp van taal geef je woorden aan de wereld om je heen. In de taal die je gebruikt komt jouw belevingswereld naar voren, een wereld die onder andere beïnvloed wordt door de opvattingen van je ouders, de waarden van de cultuur waarin je opgroeit. Woorden die gebruikt worden zeggen ook iets over wie je in de ogen van anderen en van jezelf bent. Denk maar aan uitdrukkingen als “een wolk van een baby”, “een echte stamhouder”, “het is een meisje”. De zin: “het is een meisje” kan teleurstelling of vreugde uitdrukken. Het hangt ervan af hoe mannen, vrouwen in de omgeving tegen meisjes aankijken, en hoe meisjes en vrouwen zichzelf zien.

Woorden worden gebruikt om ideeën uit te drukken en ze geven vorm aan ideeën. Dichters van religieuze liederen geven vorm aan hun gedachten over de bijbelse traditie, over vrouwen en mannen. Gedachten over traditie en mannen en vrouwen komen tegen in de eerste versie van het lied van Huub Oosterhuis, Lied 490 vers 8 uit het *Liedboek der Kerken*:

“Leven is liefde doen,
gaan in het oude spoor:
mensen zijn vader en
zoon, en dat gaat maar door.”

In dit lied en in vele andere liederen in het Liedboek klinkt de leefwereld van mannen door. In 1983 wijzigde Oosterhuis de laatste regels van hetzelfde couplet als volgt:

“moeder en vader, zoon,
dochter de eeuwen door.”
(zie: Aandachtig Liedboek, 183, p.29)

Deze wijziging is helaas nog niet in het Liedboek opgenomen.

Met behulp van taal kun je niet alleen ongewild personen, groepen uitsluiten (vgl. de eerste versie van het lied van Oosterhuis), maar ook het bewust buitensluiten van, in dit

geval moeders en dochters, vermijden (vgl. de tweede versie). Nog een voorbeeld van buitensluiting met behulp van taal. Iemand wordt bijvoorbeeld na afloop van de schoolvakantie pijnlijk getroffen door één zin aan het begin van een preek. De predikant zegt dat wij allen een heerlijke vakantie achter de rug hebben. Wij hebben plekken bezocht die Paulus ook aandeed. Volgens haar waren er maar 5 van zulke 'wij's' en zo'n 113 'niet-wij's' in de kerk.

Op dezelfde manier waarop de 113 'niet-wij's' worden buitengesloten, worden veel vrouwen die de eredienst meemaken, met behulp van taal buitengesloten. Zij vinden zichzelf bijvoorbeeld niet terug in de liederen die zondag aan zondag gezongen worden.

Iedere zondag laten mannelijke woorden en beelden de identiteit van vrouwen in de gemeente zien. Iedere zondag merken vrouwen dat mannen centraal staan in de eredienst. Zinsneden als 'de mens, hij' en 'alwie..., hij', en zinnen als 'zalig de man die gelooft', en woorden als 'broeders', 'zonen', 'Vader', 'slaven' en 'koning' bevestigen dat. De taal geeft aan hoe de werkelijkheid ervaren wordt. Aartsvaders en mannelijke geloofshelden bevolken het netvlies. De mens die volgens de evangelisten genezen wordt is meestal een 'hij, die zijn bed opneemt en wandelt'.

De laatste decennia is duidelijk geworden dat het een groeiend aantal vrouwen moeilijk valt de eredienst, de viering mee te beleven. Het vrijwel exclusief mannelijke taalgebruik en de overheersend mannelijke belevingswereld, die tot uitdrukking komen in de taal en de vormgeving van de liturgie zijn daar debet aan.

Sinds de jaren '70 worden, verspreid door het land, door vrouwen geleide diensten gehouden, waarin zij zoeken naar nieuwe vormen van eredienst en viering, die ingaan op en rechtdoen aan de aanwezigheid van en de levens van vrouwen.

Zo zijn er plaatselijk draaiboeken gemaakt ter ondersteuning en bevordering van de gewenste liturgische praktijk. Men suggereert herformuleringen van liturgische onderdelen. Nieuwe lied-, gedichten- en gebedenbundels zijn gemaakt.

Vrouw, Taal en Liturgie legt de nadruk op taal als communicatievoertuig van het Woord voor vrouwen en mannen in een veranderde leefwereld. Het sluit nauw aan bij de protestantse liturgische praktijk. Het doet aanbevelingen en geeft aan hoe het anders zou kunnen. Het legt theologische verantwoording af van deze aanbevelingen en suggesties.

Vrouw, Taal en Liturgie geeft een helder inzicht in het 'waarom?' van veranderingen in de taal, en aan de inperkende en bevrijdende functie die - liturgische - taal kan hebben.

Het boekje is bedoeld als aanzet voor gesprek over taal, en taalgebruik in de liturgie.

ISBN 90-5263-068-2

theologische
uitgeverij **NARRATIO** 9 789052 630687